

Steven E. Aschheim

Salman Schocken, a modern zsidó Medici

Anthony David életrajzáról

The Patron: A Life of Salman Schocken, 1877–1959
Metropolitan Books, Henry Holt and Company, 2003

Hannah Arendt úgy nevezte, „a zsidó Bismarck”. Salman Schocken (1877–1959) zsarnoki pedantériáját, vasfegyelmét és merev porosz viselkedését tekintve ez a jellemzés nem teljesen alaptalan. Schocken azonban jobban örült volna a zsidó Medici címnek, mivel úgy tekintett magára mint a kultúra üzleti fejedelmére. A modern kor szinte minden német zsidó intellektuális híressége – Heinrich Heine, Hermann Cohen, Franz Kafka, Martin Buber, Franz Rosenzweig, Walter Benjamin, Gershom Scholem, Else Lasker-Schüler, Leo Strauss, Karl Wolfskehl – az ő kiadójánál jelent meg. De miközben támogatóitjai közül sokan (köztük maga Arendt is) a 20. századi gondolat és tudás meghatározó alakjai lettek, Schocken neve és híre elhomályosult. Miként életrajzírója, Anthony David rámutat, „gazdag és színes pályája a tudományos esszék lábjegyzeteibe szorult”. Számos hibája és szerkesztési slamposága ellenére a *The Patron: A Life of Salman Schocken, 1877–1959* című életrajz találóan és sokszor megindító módon mutatja be, miért méltó a figyelemre Schocken életpályája.

Ez a sokoldalú és művelt intézményteremtő egyedülálló sikereket (és kudarokat) könnyvelhetett el. A német zsidóság tagjai közül sokan túntek ki a kereskedelem vagy a *Kultur* területén, Schocken azonban egyszerre merült el a kettőben, még hozzá különlegesen összefonva őket. *Buildungot* igyekezett eladni, s egyúttal ötleteket és esztétikumot injektálni a piacba (Schocken leginkább előre-

A fiatal Salman Schocken

mutató épületeinek némelyikét Erich Mendelsohn építész tervezte). Egy kortárs szerint Schocken „művészelkű üzletember”, Arthur Ruppin pedig úgy jellemzi, hogy „a kereskedők között az elmélet embere, a tudósok között a tetteké”. Karl Wolfskehl, a költő ezt mondta róla: „Van valami fantasztikum, sőt misztikum ebben a teljesen romantikátlan, kristálytisztán látó, csillogó intellektusú fickóban.”

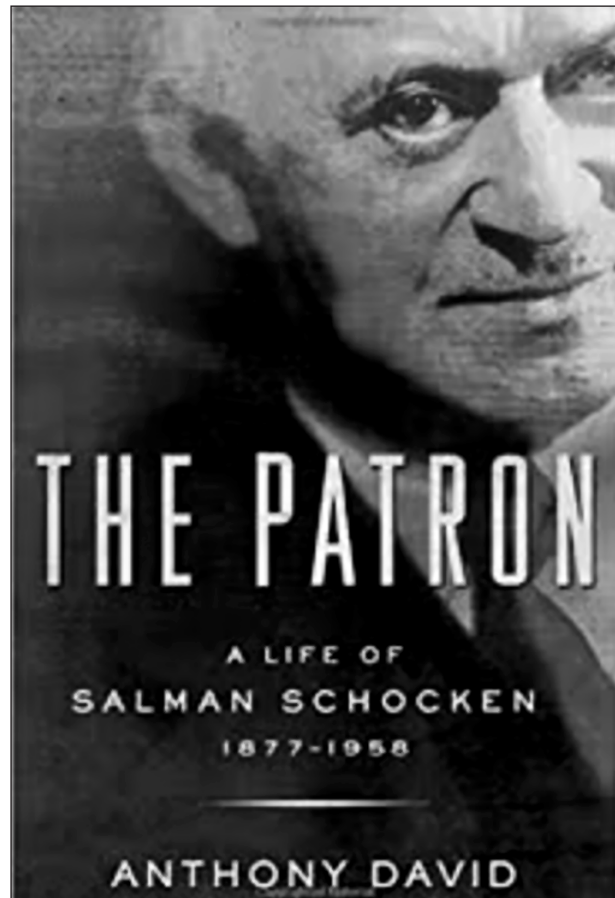
Schocken különleges előrelátó képességgel rendelkezett (egyszer Jonathan Swift mondasát idézte: „A látás a láthatatlan dolgok észlelésének művésze”). A lappangó piaci trendet, az ígéretes kulturális és intellektuális tehetséget, a potenciálisan értékes ingatlant éppúgy képes volt észrevenni – és kihasználni –, mint az el nem ismert avantgard műalkotást. Fiatal korában azzal szerzett va-

gyont és hírnevet, hogy idejekorán megragadta a tömegfogyasztás kezdődő korának lendületét. A modern áruházat nem ő találta fel, de jó vállalkozói érzékkel ő vitte el az elmaradott vidékekre, és demokratizálta a „közember” számára. A díszáru kínálat addig kizárólag a városi felső és középosztályoknak szólt; Schocken olcsó, jó minőségű portékát vitt a kisvárosok alsóbb rétegeinek és munkásainak, s ezzel egyszerre forradalmasította a német fogyasztási szokásokat és a nagy tételben való értékesítés gyakorlatát.

Schocken üzleti sikerei kéz a kézben jártak kulturális vállalkozásaival, s egyúttal fejlődésük eszközei lettek. Schocken az évek során három könyvki-

adót alapított: egyet Berlinben – a száműzetésben élő Klaus Mann így jellemezte a nácizmus korai éveiben itt megjelent köteteket: „Németország legnemesebb és legjelentősebb publikációi” –, egyet Tel Avivban, egyet pedig New Yorkban. Fiatal korától kezdve nagy szeretettel építette fel harmincezer könyvből és ritka kéziratból álló fölbecsülhetetlen értékű gyűjteményét, amely a judaizmus és a nyugati hagyomány klasszikusait egyaránt felölelte. (Mivel Schocken bevallottan nem tudott írni, könyvtárának gyarapítását és belső koherenciáját tekintette egy fajta önéletrajzi megnyilatkozásnak, személyes emlékműnek.) Nagylelkű és kíméletlenül igényes pártfogója volt számtalan értelmiséginek, többek között Gershom Scholemnek, Martin Bubernek, de legfőképpen és érzelmileg legekötözetettebben a később Nobel-díjjal kitüntetett S. Y. Agnonnak (a díjhoz vezető út alapjait Schocken fektette le). Sokféle olyan projektet támogatót –, az első világháború kori *Der Jude* című innovatív folyóirattól a középkori héber költészet kutatóintézetéig –, amely előmozdítja a szekuláris, modern zsidó kulturális reneszánszt, és amely, miközben elkülönül, mindig beágyazódik a nyugati felvilágosodás és klasszikus kultúra szövetébe. (David drámai leírása némiképp eltúlozza Schocken azon törekvésének egyediségét, hogy használható zsidó *Nibelungsliedet* hozzon létre. A 19. és 20. században a szekuláris zsidó kultúra megteremtése ugyanis már folyamatban lévő, széles alapokon nyugvó projekt.)

Schocken mindenki szerint félelmetes személyiség volt. Nemcsak bálványozta *Wilhelm Meistert*, de saját élete is igazi *Bildungsroman*. Meglehetősen elnyomott fia, Gershom később fanyarul megjegyezte, hogy lehengerlő apja túlságosan szó szerint értelmezte azt, amit Goethe az önmegvalósítás értékéről írt. David életrajzának legfőbb érdekessége és értéke mégis az, hogy összeköti Schocken erőteljes egyéniségét a tágabban vett német zsidó történelmi tapasztalat jellemzőivel. Ez a kapcsolat azért különösen izgalmas, mert Schocken egyfelől a jellegzetes német zsidó érzékenységet testesítette meg, másfelől feszült viszonyban maradt vele. Becsvágyának, szenvedélyének és sikerének – egyúttal talán némely hibájának és paradox vonásának – forrása a szerény „keleti”, Poznań/Posen környéki származás. Schocken hatalmas lendülete és az a csillapíthatatlan vágy, amellyel belevetette magát a kultúrába, ebből a marginális, provinciális helyzetből fakad (ifjú korától élete végéig mohón olvasta és tisztelte Goethét, Hegelt, Heinét, Novalist, Nietzsche-t). David rámutat, hogy Schocken lelkülete szorosan összefügg azzal, hogy kívülállónak érezte magát, *Ostjudénak*, aki nem csupán a német, de a

német zsidó polgárságból is ki van rekesztve (figyelme ezért fordult a „közember” érdekei és művelődése felé). Az életigenlésnek és az irigységnek ez a különös keveréke Schocken sok kortársát elkesztette. Még a cionizmus felé fordulását is bizonyos *resentiment* váltotta ki, az, hogy úgy érezte, elutasítja „az undorító, liberális, asszimilált és felszínes német zsidóság”.

Természetesen akadtak még, akik a poseni zsidókat kívülállóknak tekintették, köztük kifejezetten veszélyesek is. Mintha Treitschke éppen Schockenre gondolt volna, amikor 1879-ben arra figyelmeztette német honfitársait, hogy „becsvágyó ifjú nadrágupecek hada” szivárog be a keleti határokon „a kifogyhatatlan lengyel bölcsőből,” hogy azután egy szép napon átvegye az uralmat „Németország tőzsdéi és újságjai fölött”. És, miként David rámutat, a német áruházi úttörők valóban mind Posenből jöttek, s ez a tény nem maradt észrevétlen. Újításaitól megrettentek a maradi, egyre antiszemita kiskereskedők. Werner Sombart ezeknek a sértett és gyűlölködő indulatoknak engedett szabad folyást 1929-ben. „Az áruház-királyok fényképe – írta –,

tökéletes képgalériája ezeknek a figuráknak, mint ha egyenesen a fajkutató munkáját akarná megkönnyíteni: együtt vannak itt a faj tiszta típusai – Schocken, Gruenbaum, Knopf, Hirsch –, mellettük a kipás Tietz, Wronker, Joske és Ury – vagyis mindazok, akik keletről jöttek, onnan, ahol a nemzet elengedhetetlen kelléke a kaftán meg a pajesz.” A harmadik *Reich* idején aztán Schocken birodalma is arra a sorsra jutott, amire a többi zsidó cég, hiába a sok kinevezett „árja” vezető komoly lojalitása.

Mindezek tükrében elég furcsa, hogy Schockent sok zsidó hitsorsosa lényegileg és mindenekelőtt németnek tartotta. Különösen így volt ez Palesztinában, majd később Izraelben, amikor kelet-európai zsidókkal akadt dolga. Hogyan is tekinthettek volna másképp arra az 1925-ös javaslatára, hogy a teljes palesztinai zsidó gazdaságot a németországi Zwickauban lévő székhelyéről akarja irányítani (ugyanolyan áramvonalasan, ahogy az áruházait meg a könyvkiadóit)? A cionista mozgalom, amely mindinkább Ben Gurion és a munkástömegek érdekeinek befolyása alá került, ezt teljesen abszurdnak találta. Schocken kozmopolita politikáját ugyancsak idegennek, naivnak és önhittnek látták, amiért azonosult a *Brith Shalom*mal, a főleg német ajkú cionista értelmiségiek kicsi körével, amely az 1920-as és 1930-as években ellenezte a zsidó állam megalapítását, s helyette egy kétnemzetiségű arab–zsidó föderáció létrehozását szorgalmazta.

A lengyel zsidók sovinizmusa bősztette Schockent, aki azt állította, „levantinizmusuk” veszélyt jelent az országra, és ez ellen a befolyás ellen a német zsidóknak kell védőfalat emelniük. Vajon tudatában volt-e, ezzel a véleményével mennyire hasonlónak válik azokhoz a poseni bevándorlókhoz, akik – Georg Hermann *Jettchen Gebert* című, 1907-es regényében, amely halhatatlanná tette őket – a fővárosban eltöltött tíz év után „el se tudják képzelni, hogy valaki Berlinen kívül született”? Schocken azonban egyúttal realista is volt. Egy idő után elismerte az úttörő telepések kemény, kétkezi munkáját és a hatalom konkrét imperatívuszai iránti érzékét. Hamarosan fölismerte, hogy a *Brith Shalom* a kávéházi humanizmus kategóriájába tartozik, s a palesztinai élet kemény valóságát illető relevanciája igen kétséges. „Politikai harcot sose fogtok nyerni – mondta német zsidó kollégáinak éles elmével 1940-ben –, mert sosem lesz hozzá elég akaratosok.” Azt tanácsolta nekik, maradjanak inkább annál, amihez legjobban értenek: a kultúra világánál. Ő is ehhez tartotta magát: a jeruzsálemi újdonsült Héber Egyetem ügyintézője lett, mert úgy gondolta, ez az intézmény – ellentétben a cionizmus politikai rendszerével – világi hozzájárulást adhat az

emberiségnek. (Ámde mivel virtuális távollevőként vezette az intézményt, ráégett az el nem kötelezett kívülálló bélyege.)

A második világháború után Schocken egyre inkább elszigetelődött és búskomor lett. Férjnek mindig csélcsep volt (hűséges felesége, Lili alig tűnik fel az életrajzban), öt gyermeküknek távoli apja (noha a gyermekpszichológia legfrissebb műveit adta ki, ő maga alapelveiket sem ismerte meg), s ekkor már több időt töltött európai hotelszobákban, mint New Yorki-i otthonában. Jóllehet a hatalom szükségességét megértette, úgy tűnik, az európai zsidóság elpusztításának a cionizmust érintő végső politikai következményeit nem fogadta el. Ehelyett egyre inkább kiábrándult a szerinte sovinszta és szűk látókörű cionizmusból, és minden eddiginél makacsabban a *Geist* vigasztaló világa felé fordult. A feladat most az lett, hogy az amerikai zsidóságot – amelynek sose sikerült egy Hermann Cohent, egy Rosenzweiget, egy Kafkát produkálnia – modern spirituális örökséghez juttassa. Schocken úgy érezte, ez legalább majd felöleli és humanizálja a hatalom grandiózus illúzióját: „Vissza kell térnünk – írja 1946-ban –, az igazán ideális attitűdhez azáltal, hogy végre felfogjuk, a mi centrumunk nem a politika, hanem a kultúra.”

Ez akár a teljes modern német zsidóság nemes, ámbar kissé naiv krédója lehetett volna. Schocken, az ellentmondásos poseni zsidó, minden erősségével és hiányosságával ennek egyik páratlan példája volt. Gershom Scholem egyszer úgy nevezte: „lök-hajtásos korunk Don Quixotéja”: nem véletlen, hogy Anthony David Schocken-életrajzának minden fejezete egy Cervantes-idejettől kezdődik. A totális háború, az emberirtás és a szélsőséges nacionalizmus korában volt valami divatjamúlt és anakronisztikus Schocken folytonos igyekezetében, hogy összeolvassza a felvilágosult klasszicizmust és humanizmust a zsidó tradíció kincseivel.

Schocken halálának módja is szimbolikus volt, már-már teátrális. 1959 augusztusában úgy találtak rá székébe roskadva, hogy a *Faust* második részét és Nachman rabbi történeteit szorongatta. Noha szelmalmok ellen harcolt, maga is létrehozott néhányat, és ezeknek az intézményeknek némelyike többé-kevésbé kiállta az idő próbáját. A New York-i és a tel-avivi kiadó, mindenekelőtt pedig a liberális izraeli napilap, a *Ha'aretz* (utóbbi kettőt ma is Schocken unokái vezetik) továbbra is az ő üzenetét közvetíti. Hősiesen életben tartják az európai és zsidó kulturális humanizmus szintézisét egy olyan világban, ahol ezek a hangok sokszor süket fülekre találnak.

Angolból fordította: Nemes Anna